

הרב ידידיה סוחובולסקי, ישיבת הר המור

”ובהם נהגה יומם ולילה” - חובת היחיד והכלל בת”ת

בברכה הראשונה בתפילת ערבית אנו מזכירים את לימוד התורה ”כי הם חיינו ואורך ימינו ובהם נהגה יומם ולילה”. יש לשאול מהי אותה אמירה כל כך משמעותית לגבי חיינו. ומהם ההשלכות המעשיות של מצוה זו. ננסה לגעת בנושא זה מכיוונים שונים.

גדר חובת היחיד בלימוד תורה

סוגיא זו נידונה בש”ס בשלושה מקומות: ברכות לה ע”ב, מנחות צט ע”ב ונדרים ח ע”א. אנו נכנס לסוגיא זו דרך הגמרא בנדרים, מכיוון ששם ישנה הרחבה של הראשונים בגדר המצוה:

ואמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואשנה פרק זה, אשנה מסכתא זו - נדר גדול נדר לאלהי ישראל. והלא מושבע ועומד הוא, ואין שבועה חלה על שבועה! מאי קמ”ל? דאפי’ זרוזי בעלמא, היינו דרב גידל קמייתא הא קמ”ל, כיון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית, משום הכי חייל שבועה עליה.

הגמרא דנה באדם שנשבע שילמד לימוד מסויים, האם שבועתו חלה כיוון שישנה בעיה ש”אין שבועה חלה על שבועה”, ומכיוון שמושבע ועומד מהר סיני על לימוד התורה אין אפשרות להשבע שוב על כך וממילא שבועתו לא חלה. למסקנת הגמ’ יש מקום לשבועתו של האדם שהרי שבועתו מסיני מצומצמת ומאפשרת לאדם להשבע על לימוד תורה.

יש לברר מה השתנה משלב השאלה וממילא מה גדר השבועה מסיני וגבולות חיובה. בהווה אמינא של הגמרא הונחו שתי הנחות: א. אדם מושבע מהר סיני על זמן לימוד התורה - כל הזמן. ב. על תוכן לימוד התורה - כל התוכן. שהרי אם אין הדברים כך אז יש מקום לשבועתו לגבי תוכן הלימוד או לגבי זמן הלימוד.

בביאור מסקנת הגמרא נחלקו המפרשים וממילא נמצא שיש מחלוקת לדינא בהגדרת חיוב לימוד התורה ליחיד.

נקדים ונציין את שיטת הרש”ש הסובר שאין חיוב ללמוד את כל התוכן - ועל כן חלה שבועה ”אשנה פרק זה”. וז”ל:

”גמרא האומר אשכים ואשנה פרק זה כו’ והלא מושבע ועומד כו’. לכאורה אינו מובן דכי מושבע על פרק זה או מסכתא זו דוקא? אחר זה מצאתי בריטב”א ונימוקי יוסף שנדחקו לכוון זה בתירוץ דאי בעי פטיר נפשיה בקריאת שמע.

בשונה מהרש”ש שלא נכנס בסוגיא להגדרות חיוב הזמן בלימוד התורה, רבותינו הראשונים עסקו בשאלת חובת הזמן.

דרך א - החיוב המינימלי הוא קריאת שמע שחרית וערבית

החיוב ללימוד תורה מובא בשני מקורות. האחד בתורה: ”וְשָׁנַנְתֶּם לְבַנְיָהּ וְדַבַּרְתֶּם בְּשַׁבְּתָהּ בְּבֵיתָהּ וּבְלִכְתָּהּ בְּדַרְךָ וּבְשֹׁכְבָהּ וּבְקוּמָהּ” (דברים ו, ז-ח). והשני בנביא ”לא יִמוּשׁ סֵפֶר הַתּוֹרָה הַזֶּה מִפִּיךָ וְהָגִיתָ בוּ יוֹמָם וְלַיְלָה לְמַעַן תִּשְׁמֹר לַעֲשׂוֹת כְּכֹל הַכְּתוּב בוּ כִּי אֶזְתַּצְלִיחַ אֶת דְּרָכְךָ וְאַזְתַּשְׁפִּיל” (יהושע א, ח).

ומסקנת הגמרא היא ”אי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית” כדעת רבי שמעון בר יוחאי - ”אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי אפילו לא קרא אדם אלא קריאת שמע שחרית וערבית קיים לא ימוש” (מנחות צט ע”ב). כך ביאר רש”י בסוגיא שם. נראה לומר שמעבר לחיוב המינימלי קיים גדר של רשות, שאדם יכול להוסיף במצוה, וכמו שהובא בפירוש הרא”ש לסוגיא שם בנדרים:

היינו דרב גידל קמייתא הא קמ”ל כיון דבעי פטר נפשיה כו’ משום הכי חיילא שבועה עליה. דלא הוי חובה אלא רשות והויא הטבה דומיא דהרעה.

בדומה לכך היטב הגדיר האור שמח (הלכות תלמוד תורה פ”א ה”ב):

ונראה לי לבאר, דבאמת כל המצוות המה שווים לפחות שבפחותים ולמשה רבינו ע”ה, דתורה אחת יהיה לכם כתיב (במדבר טו, כט), וחיוב המצוה גבול יש לה, כמו נטילת אתרוג בנינוע בעלמא יצא, רק המדקדקים נושאים אותו כל היום וכיו”ב....

ונמצא מצוות ת”ת אשר בוודאי אם יבקש האדם טרף ומזון בכ”ז אינו נחשב למפריע מצוות ת”ת, ואספת דגניך כתיב (דברים יא, יד), וכן למשל אדם חלוש המזג, וכן כל אחד לפי ההכרחיות שלפי הרגלו, וכן לפי טוהר נפשו של אדם, כי אינו דומה בחיוב ת”ת האיש אשר נפשו מרגשת בשכלה הזך ונקשרה בעבותות אהבה

לתלמוד תורה, לאיש אשר כוחות נפשו נרפים ועצלים, לכן איך היה מחוק הבורא לחוק חיוב ת"ת לכל ישראל, ונתן תורת כ"א בידו, ואין לאל יד האנושי ליתן המדה האמיתית לזה, לכן באו חכמים ופירשו לנו גדר מרכזן האמיתי של ת"ת, ק"ש בשחרית, ק"ש בערבית, קים והגית בה יומם ולילה (מנחות ט, ב), כיון שלומד קבלת המצוה ואזהרתה בשחרית ובערבית כבר קיים מצוותה, אולם יתר מזה הוא בכללי המצוות אשר נבדלו ונפרדו בזה כל איש לפי ערכו ומהותו, והיא כמו הסר מן המדות המגונות אשר נפרדו זה מזה, ובוודאי צריך להתעצם בה האדם בכל יכלתו, כי כפלה התורה הרבה פעמים ענין למודה, וצריך האדם להלהיב נפשו לשקוד על דלתותיה, כאשר הרבו לדבר בזה הספרים הקדושים, ולכן אמר (שמות יח, כ) והזהרת אתהם את החוקים ואת התורות, ודבר השווה לכולם והודעת כו' ילכו בה ואת כו' אשר יעשון, שבזה אינו שוה, רק כל אחד לפי מה שהוא אדם.

ולכן אמרו בנדרים דף ח' ע"א הא קמ"ל כיון דאי [בעי] פטר נפשיה בק"ש שחרית וערבית משו"ה חייל שבועה עליה, שזה מה שמחוייב ללמוד בכל כוחו אינו מן החוקים הכוללים סוג הישראלי, ואין זה מצוה פרטית, ולכך חייל שבועה עלה, כמו בשבועה שלא אתכבד בקלון חבירו וכי"ב, ואין נוח לי מה שלמד הר"ן שם מהא דדבר דאתיא מדרשא חייל שבועה עלה, וכמו חצי שיעור, אשר זה פרטי החוקים המצוים ע"ז כל בני ישראל בלי הבדל כלל, והבן ודו"ק.

דרך ב - חיוב יומם ולילה כפי כוחו

לעומת דברי רש"י, כתב הר"ן בפירושו לגמרא שם את הצד השני:

הא קמ"ל דכיון דאי בעי פטר נפשיה בקרית שמע שחרית וערבית - מסתברא לי דלאו דווקא דבהכי מיפטר שהרי חייב כל אדם ללמוד תמיד יום ולילה כפי כוחו ואמרינן בפ"ק דקדושין (דף ל) ת"ר ושננתם שיהו דברי תורה מחודדין בפ"ך שאם ישאלך אדם דבר שלא תגמגם ותאמר לו וכו', וק"ש שחרית וערבית לא סגי להכי אלא מכאן נראה לי ראייה למה שכתבתי בפרק שבועות שתיים בתרא דכל מידי דאתא מדרשא אף על פי שהוא מן התורה כיון דליתיה מפורש בקרא בהדיא שבועה חלה עליו והכא הכי קאמרינן כיון דאי בעי פטר נפשיה ממאי דכתיב בקרא בהדיא דהיינו בשכבך ובקומך בקרית שמע שחרית וערבית מש"ה חלה שבועה עליה לגמרי אפילו לקרבן והיינו דקאמר נדר גדול כלומר לכל דינו כדבר הרשות וכבר כתבתי זה שם בראיות גמורות בס"ד.

שיטת הר”ן היא שלא השתנה דבר משלב השאלה, שהרי ”חייב כל אדם ללמוד תמיד יום ולילה כפי כחו” כיוון שמקור החיוב הוא מצוות ”ושננתם”, שדברי תורה יהיו מחודדים בפיר, ולשם כך לא די בקריאת שמע שחרית וערבית. אלא שהשבועה חלה כיון ששבועה שאינה מפורשת בתורה שבועה חלה עליה.

בביאור הגר”א להלכות תלמוד תורה (יר”ד סי’ רמו ס”ק ו) על דברי הרמ”א ”ובשעת הדחק, אפילו לא קרא רק קריאת שמע שחרית וערבית, לא ימושו מפיר (ישעיהו נט, כא) קרינן ביה (הגהות מיימוני פ”א וסמ”ג עשין י”ב)”, כתב: ”הדחק כו’. כר’ יוחנן שם ובנדרים ח’ א’ ואין דעת הר”ן כן שם ונ”ל דס”ל דסוגיין הוא כר’ יוסי במתני’ כמש”ש מדבריו כו”?” הגר”א למד שהר”ן לא פסק כדברי רשב”י אלא כדברי רבי ישמעאל.

דרך ג - חיוב יומם ולילה יחד עם טיפול בשאר צרכי האדם

הריטב”א על הסוגיא בנדרים בהסברו הראשון כתב:

פירוש, הא דאמרינן דאי בעי פטר נפשיה בקריאת שחרית וערבית ונפיק מחובת ”והגית בו יומם ולילה” היינו בדלא אפשר ליה טפי שצריך להשתדל קצת היום בפרנסתו הא לאו הכי לא מיפטר כדאיתא במנחות.

הריטב”א נוקט שאכן יש חיוב ללמוד יום ולילה וכל התורה כולה, אלא שיש אילוצים - צורך הפרנסה, ומחמת כן יש היתכנות של חלות השבועה.

ויש להסביר את דברי הריטב”א, כיצד הגדרה זו מאפשרת לשבועה לחול? בזמן שלמדנו את הסוגיא בסדר הלימוד בשיבה הסביר הרב אריאל אדרי שליט”א שכיון שחיוב מצוות תלמוד תורה הוא חיוב שנדחה מפני צורך עבודה אזי השבועה מהר סיני ללמוד אינה שבועה חזקה שא”א להישבע על גבה ועל כן חלה שבועתו הנוספת. לפי זה, הגמרא נשארה עם ההו”א שלה גם למסקנה שיש חיוב על האדם כל הזמן ללמוד, וללמוד הכל אך החיוב לא ’חזק’. ישנן מצוות נוספות בהם גם כן קיימת הגדרה זו שגדר המצוה היא ללא גבול, ועל כן דוקא מחמת חיוב זה כלולות בה האפשרות והצורך לאפשר את שאר צרכי החיים. העניין במצוות אלו הוא לא לוותר על האידיאל, אלא לומר את האמת ולא להסתיר אותה. אך בפועל הרבה עיסוקים יותרו, אבל נישאר עם היסוד והמגמה.

דרך ד - אחריות על התורה

כשהרמב"ם פוסק את הסוגיא, למד את המסקנה בצורה שונה משאר הראשונים, כמו שכתב בהלכות שבועות פרק יא הלכה ג:

ומותר לאדם להשבע על המצוה לעשותה כדי לזרז את עצמו ואף על פי שהוא מושבע עליה מהר סיני שנאמר נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך.

לדעת הרמב"ם מסקנת הסוגיא שאכן מושבע ועומד הוא מהר סיני, ובכל זאת חלה השבועה אם עניינה הוא "לזרוזי נפשיה".

עם כל זאת, הקורא את דברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה, מתפלא לראות שהרמב"ם אינו פותח את ההלכות בחיוב היחיד בלימוד התורה אלא בהגדרת החיוב ללמד תורה (הלכה א) ובהמשך חיוב ללמד את כל ישראל - גם את בן חברו (הלכה ב), ועוד הביא את הדין שבנו קודם לאביו כאשר בנו חכם. ונראה שלמד הרמב"ם שהמצוה היא "אחריות על התורה".

כך ניתן גם להוכיח מדברי השו"ע (יו"ד סי' רמוס"א), שהוסיף על דברי הרמב"ם: "ומי שא"א לו ללמוד, מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני הטרדות שיש לו, יספיק לאחרים הלומדים". מי שאין ביכולתו ללמוד מקיים מצוה זו על ידי התמיכה בלומדי התורה, וגם בכך הוא לוקח אחריות על לימוד התורה בעם ישראל.

חלק מהאחריות על העמדת תורה בישראל נגזר חיוב על כל יחיד ויחיד לקבוע עיתים לתורה, כמו שפסק הרמב"ם שם בפ"א ה"ח:

כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה.

סיכום

הבאנו ד' דרכים במסקנת הגמרא בנדירים ביחס לחיוב זמן לימוד התורה:

א. חיוב מינימלי בלימוד תורה ויוצא בה ידי חובה בקריאת שמע שחרית וערבית.

ב. חיוב ללמוד את כל התורה כולה יומם ולילה.

- ג. בחיוב ללמוד את כל התורה כלול החיוב לתת מקום לשאר צרכי החיים.
- ד. מצוות לימוד תורה היא אחריות על העמדת תורה בעם ישראל ונגזר מכך חיוב קביעת עיתים לכל אחד ואחד.

כשאנו מתפללים “כי הם חיינו ואורך ימינו”, אנו מתפללים דבר ראשון על **חובת האחריות הכללית בהעמדת תורה**, והדבר מתפרט לכל אחד ואחד לפי דרגתו ותפקידו, בין אם הוא מסוג תלמידי החכמים שתורתם אומנותם, בין אם הוא מאלו הקובעים עיתים לתורה ובין אם הוא מאלו התומכים בה עליהם נאמר “ותומכיה מאושר”.

כשנגיע לכך בעזרת ה', נזכה לדברי הראי”ה קוק באורות התשובה פרק ו פסקה ג:

יראת חטא הטבעית היא הטבע האנושי הבריא ביחס למוסר הכללי, והיא הטבע הישראלי המיוחד ביחש לכל חטא ועון מצד התורה והמצוה מורשה קהלת יעקב. ואין טבע זה חוזר לישראל כ”א ע”י **תלמוד תורה בהמון, תלמוד תורה לגדל תלמידי חכמים, ותלמוד תורה של קביעות עתים לתורה להמון הרחב. ואי אפשר שיחזור ישראל לאיתנו לחיות חיים טבעיים** כ”א כשישוב לו גם טבעו הרוחני בכל מלואיו, שאחד מהם, והיותר חזק שבהם, הוא זה הטבע של יראת החטא, הסלוד ממנו, ותביעת התשובה הקבועה אם נזדמן חלילה לידו איזה דבר עבירה ועון. **ובהתגברות כח החיים שבאומה, בהקיפו את כל צדדיו, תפסק התסיסה המעכירה את הדעת, והמכשירים הלאומיים ישובו כולם להתעסק ג”כ בדבר הקביעות של החזרה אל הטבעיות המוסרית העמוקה והמיוחדת לישראל**, שהיא מדקדקת כחוט השערה בין אסור למותר, וכל דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים יוכרו למהלכי חיים עצמיים, שאי אפשר כלל לחיים לאומיים רעננים מבלעדם.